

Zimányi Árpád

Akadémiai helyesírásunk 170 éve

A magyar írásosság történetének fontos éve volt 1832. Ekkor jelent meg az első akadémiai helyesírási szabályzat *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* címmel. A Magyar Tudós Társaság munkásságának első kézzelfogható eredménye volt ez a kiadvány, ami nagyban hozzájárult nyelvünk egységességének kialakításához, és szervesen illeszkedett az akkor már fél évszázada zajló nyelvújítás elveihez és gyakorlatahoz.

Érdeemes felidézni az idáig vezető út főbb állomásait.

1. A múlt

Az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen Felsőbüki Nagy Pál indítványára tudós társaság alapítását határozták el, és Széchenyi István birtokainak egyévi jövedelmét ajánlotta föl e kezdeményezés támogatására. Tehát közel fél évszázadnak kellett elteltie, hogy Bessenyei György azon nemes gondolata megvalósuljon, melyet Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék című művében kifejtett (1781). Az alapítást 1827-ben törvénybe iktatták, de az igazi munka csak 1831-ben kezdődött meg. A célok között első helyen állt a magyar nyelv ápolása és a tudományok, művészetek magyar nyelven való művelése, s közülük is a legelső a helyesírás szabályozása volt.

Csak kevéssé ismert, vajon kiknek is köszönhetjük e munka elkészültét. Megszövegezői, végleges formába öntői Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc voltak, akiknek már volt mire építeniük: fölhasználhatták a korábbi évtizedek nyelvünket és helyesírásunkat is érintő

vitáinak eredményeit, s közülük a leginkább célravezető megoldásokat igyekeztek összefoglalni iránymutatás gyanánt. Az előzmények közül itt csak röviden egyre utalhatalunk, a sokakat megmozgató, különféle érveket felsorakoztató ipszilonista (Verseghy Ferenc; *úttya* = *út* + *tya*; *mondgya* = *mond* + *gya*), jottista (Révai Miklós, *útja* = *út* + *ja*; *mondja* = *mond* + *ja*) „háborúra”, melyből az utóbbi felfogás, a szóelemzés elve győzedelmeskedett. De az Előszó megfogalmazója, Döbrentei Gábor – a Társaság titoknoka, azaz titkára – is pontosan látta, hogy nem tekinthető véglegesnek a mű, hasznosíthatósága majd a gyakorlatban dől el: „Minden időre már meghatározottaknak azonban a' Társaság nem vallja e' szabásokat [...] Nem akarván ennél fogva a' Társaság, az általa megállítottira nézve egyszer mindenkorra lenni parancsoló, szabadjokra hagyja még tagjainak is, hogy e' szabásokat, midőn tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal, általlátásukhoz képest követhessék. Győzzön, a' mi jobb! ez a' Társaság' szava, okokkal kíván ő vezetője lenni a' kivilágolás szerint alakuló köz megegyezésnek, fennhéjázó 's önkényű vezér nem.”

„Győzzön a' mi jobb!” – hangzott az utókor által is sokszor idézett demokratikus és ahogy ma mondanánk: toleráns biztatás. A „szabásokat”, azaz szabályokat elsősorban a Magyar Tudós Társaság tagjainak ajánlották, és először csak saját kiadványaikban követték a lefektetett elveket. (Erre utal a mű alcíme: A Magyar Tudós Társaság különös használatára.) Csakhamar bebizonyosodott, hogy a szabályok – kisebb-nagyobb módosításokkal és bővítésekkel – alkalmasak a nagyobb nyilvánosság számára is, így azután először a tudósok, az írók és a kiadók,

majd pedig az oktatás, később a társadalom egésze elfogadta és mintának tekintette.

A 32 oldalas könyvecske nem a teljesség igényével készült, de kiindulásként mindenképpen kiváló alkotás: hosszú távon, máig ható érvénnyel megalapozta írásgyakorlatunkat. 14 fejezetből áll; a betűk, a szótagolás és a nagy kezdőbetűk tudnivalói után szófajonként dolgozza föl az anyagot (sorrendben: főnév, melléknév, névmás, számnév, ige, igehatározó [= határozószó, névmási határozószó, igeekötő], kötőszó és indulatszó). A legrészletesebben, 11 oldalon keresztül az igével foglalkoztak, bőséges leíró nyelvtani megalapozást, ragozási táblázatokat adva, míg a számnév, a kötőszó és az indulatszó 3-4 sort kapott. Ekkor szójegyzék még nem csatlakozott a szabályokhoz, az 1901-től szerepel az akadémiai kiadványban.

A szabályzat 1853-ig már tíz kiadást ért meg, csupán kisebb bővítésekkel, lényegi változtatások nélkül. Ezután jó ideig nem jelent meg ez a hivatalos kiadvány, majd 1876-ban kapta azóta is meglévő címét: A magyar helyesírás szabályai, ám különösebben módosulások ekkor sem voltak. Pedig egyre sürgetőbb lett ennek az igénye, és már 1856-ban készen is voltak bizonyos javaslatok. Ez a túlzott hagyományörzés indította a Magyar Nyelvőr körét arra, hogy szembehelyezkedjen az Akadémiával. Szarvas Gábor és Budenz József Vélemény a magyar helyesírás javításáról címmel 1876-ban közzétették nézeteiket, majd Szarvas mint szerkesztő olyan helyesírást vezetett be a folyóiratban, amely több ponton eltért az akadémiaitól.

Érdekes helyzet alakult ki száz évvel ezelőtt: a magyar helyesírás kettészakadt. Az Akadémia továbbra sem fogadta el a sok évtizede napirenden lévő változtatásokat,

ám a mindennapok írásgyakorlata – immár nem csupán a Nyelvőr –, a lapok, könyvkiadók és legfőképpen az iskolai oktatás mégis azokat alkalmazta. Simonyi Zsigmond kidolgozta az Iskolai helyesírást, és így két évtizeden keresztül mást tanított az iskola, mint amit az Akadémia előírt. A következő újítások voltak: a *cz* eltörlése, a vonatkozó névmások egybeírása (*a' mi* – *ami*), a hiányjel (apoztróf) elhagyása az *a* névelő, a ragtalan birtokviszony és a különírt vonatkozó névmások esetében (*a' ház; Péter' háza; a' ki*), az egyszerűsítés elvének bevezetése a raghatáron, az úgynevezett csonkított kettőzés (*asszonynyal* – *asszonnyal*), egyes idegen szavak fonetikus, magyaros írásmódja, az összetételek szabályozása stb. Az egység 1922-ben állt helyre, s az ekkortól számozzák a szabályzatokat a mai módon. Tehát valójában nem az 1832-es az első kiadás, hanem az 1922-es, s ezt követte egy évvel később a második, 1927-ben a harmadik, 1931-ben a negyedik stb. 1950-re viszont kialakult a mai gyakorlat: akkor beszélünk új kiadásról, ha az együtt jár a szabályok módosításával. 1954-től három évtizeden át a 10. kiadást használtuk, s 1984-től érvényes a 11., s még jó ideig az is marad. A közeljövőben továbbra sem várható átalakítás, azok ideje emberöltőnként jön el. Ezt pedig hangsúlyozni kell, ugyanis Magyarországon közkeletű tévhit, hogy helyesírásunk azért nehéz, mert a szabályokat „folyton változtatgatják”.

2. A legutóbbi szabályozás elvi jellemzői

Mi elvi újdonságai vannak a 11. kiadásnak, milyen irányba fejlődik helyesírásunk? A következő jellemzőket emelhetjük ki:

- megerősödött az értelemtükröző jelleg,
- szorosabbá váltak a belső összefüggések,
- a szabályokban jobban érvényesül a logika,
- csökkent a kivételek száma,
- növekedett a kétféleképpen is írható változatok száma,
- egyes szabályok pontosabbak, egyértelműbbek lettek,
- gyakran használt idegen szavakat fonetikusan írunk.

Számos példával szemléltethetjük az értelemtükröző jelleg megerősödését:

- az egybe- és különírt formák jelentésmegkülönböztető szerepe: *föld alatti barlang* – *földalatti* ('metró'); *jó szívű* (egészséges a szíve) – *jószívű* (belső tulajdonság, vö. AkH. 95.);
- a kötőjeles földrajzi nevek (AkH. 176.) és az egybeírt helység-rész-, ill. tájnevek (AkH. 175.) ketőssége: *Margit-sziget* (sziget mivolta érvényesül pl. domborzati térképen) – *Margitsziget* (városrésznév: *kirándultunk a Margitszigetre*); *Duna-kanyar* (bárhol a folyón) – *Dunakanyar* (Visegrádnál), *Szépasszony-völgy* (völgyként) – *Szépasszonyvölgy* (kirándulóhely);
- az égitestek nevét csak fonetikusan írhatjuk (AkH. 185.), a mitológiai személyek nevében viszont

megtarthatjuk az idegen írásmódot is (AkH. 207., 214.): *Vénusz* – *Venus*;

- az állandó (AkH. 197.) és az egyedi címek (AkH. 198.) eltérő írása: *Édes Anyanyelvünk* (folyóirat; állandó cím) – *Édes anyanyelvünk* (könyv-, illetve rádióműsor egyedi címe);
- a betűszók (AkH. 283.) és a szóösszevonások (AkH. 284.) megkülönböztetése: *ELTE*, *OTP* – *Malév*, *Matáv*;
- az intézménynevek (AkH. 188.), az intézmények alárendelt egységeinek neve (AkH. 189.) és az intézménynévszerű alakulatok (AkH. 190.) eltérő írásmódja: *Eötvös Loránd Tudományegyetem* – *a Bölcsészettudományi Kar gondnoksága* – *Keleti pályaudvar*, *Korona cipőbolt*, *Vén Diák eszpresszó*.

Megjegyzendő, hogy a mai magyarországi írásgyakorlatban az utolsó két pontban megemlített szabályok ket-tőssége nem érvényesül: a betűszókat és a szóösszevonásokat általában nem különböztetik meg, az utóbbiakat is csupa nagy kezdőbetűvel írják; az intézménynévszerű alakulatok többségének (üzletek, boltok) nevében pedig mindegyik szót nagy kezdőbetűvel írják.

A szabályzat belső összefüggéseinek megerősödését jelzi, hogy azonos főszabály több esetre vonatkozik. Kö-zülük egy példa: két egyszerű szó kapcsolatát az alábbi négy esetben mindig egybeírjuk, ha viszont akár az előtag, akár az utótag vagy mind a kettő összetett szó, megtartjuk a különírást. Ez a négy eset:

– anyagnévi jelzős kapcsolatok (AkH. 115.): *bőrtárca* – *bőr pénztárca*, *műbőr tárca* – *műbőr pénztárca*;

– folyamatos melléknévi igenévi előtagú állandósult szerkezetek (AkH. 112.): *védőszer – növényvédő szer; indítóállvány – rakétaindító állvány; szerkesztőbizottság – lapszerkesztő bizottság; kutatóintézet – társadalomkutató intézet;*

– töszámnév és képzett melléknév kapcsolata (AkH. 119.): *tízéves – tíz hónapos, tizenegy éves – tizenegy hónapos;*

– színárnyalatok neve (AkH. 110.): *rózsaszín – világos rózsaszín; narancssárga – sötét narancssárga.*

Ha ennek az új összefüggésrendszernek a hátterét, logikáját akarjuk megérteni, tudnunk kell, hogy legalább ezekben az esetekben nem alakulnak ki többszörös összetételek, túl hosszú, nehezebben áttekinthető szavak. Ugyancsak az akadémiai szabályzat belső összefüggéseinek felismerését segíti és megkönnyíti a használatot, hogy a szótári részben sokszor ott találjuk a szavak mellett a szabálypont számát. Végül megemlítem, hogy a szabályok közül a leglogikusabb a mozgószabály (AkH. 139.), annak is a b) pontja: *hideg víz – hidegvíz-csap* (hiszen az más, mint a *hideg vízcsap*), alkalmazása mégis túl nehéznek bizonyul a mindennapok írásgyakorlatában.

3. Szókészletünk változása és a helyesírás

Nem a legszerencsésebb időben, 1988-ban jelent meg a *Helyesírási kézisztár*, ami a 11. kiadáshoz illeszkedett, és a korábbi Helyesírási tanácsadó szótár örökébe lépett. Szóanyagának egy része ugyanis a közeli rendszerváltozás miatt hamar elavult, anakronisztikussá vált. De a felgyorsult gazdasági, műszaki, technikai változások is mind sürgetőbbé tették e fontos kiadvány megújítását. 1994-ben

Fábián Pálnak, az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága elnökének vezetésével először a szabályzat példaanyagát korszerűsítették, mint ismeretes, a szabályok megváltoztatása nélkül. 1999-ben pedig elkészült a Helyesírási kézikönyv utóda, a remélhetőleg már több évtizedre szóló *Magyar helyesírási szótár*.

Hangsúlyoznunk kell: a helyesírási szabályzat most sem változott, továbbra is a 11. kiadás van érvényben. Ugyancsak nem változott a szabályzat példatárában meglévő szavak írásmódja sem. Az új szótár mégis rengeteg újdonságot tartalmaz: több ezer olyan szót, szókapcsolatot találunk benne, amely mindeddig nem szerepelt sem a szabályzat szójegyzékében, sem pedig a kézikönyvtárban. Összesen 140 ezer adat került a számítógép segítségével készült korszerű kiadványba.

Következzék a Magyar helyesírási szótár módosult példaanyagának néhány főbb jellemzője.

Számtalan új fogalommal ismerkedtünk meg az elmúlt évtizedben, s különösen az összetételek és az idegen szavak írásmódja okoz gondot. A naprakész szótár jól eligazítja használóit a effélékben. Szemléltetésképpen néhány a legfrissebb példák közül: *áfa*, *alkotmánybíróság*, *autópálya-matrica*, *bankjegy-automata*, *bankkártya*, *chip* – *csip*, *díjköteles autópálya*, *CD* – *cédé*, *CD-ROM*, *e-mail*, [gépjármű] *eredetiségvizsgálat*, *euró*, *fax*, *faxol*, *file* – *fájl*, *fekvőrendőr*, *frakcióvezető-helyettes*, *globalizmus*, *gyed*, *hódeszka*, *honlap*, *Internet* – *internet*, *kerettanterv*, *kopogtatócédula*, @ – *kukac*, *lízíng*, *lízíngel*, *megasztár*, *mikrohullámú sütő* – *mikró*, *mobiltelefon* – *mobil*, *multiplex*, *plaza*, *sétálómagnó*, *SMS*, *státustörvény*, *személyi számítógép*, *taj-szám*, *Világháló*, *virtuális valóság*.

Mindezeket tartalmazniuk kell a legújabb kiadványoknak, ezért nélkülözhetetlen manapság a bővítés, de azt is láthatjuk, hogy egy-egy szó vagy fogalom igen gyorsan elavulhat. A szókincs gyors változása miatt a tervek szerint folyamatossá válik a szótár bővítése, tehát a legújabb fogalmak már bekerülnek az újabb lenyomatokba, s ez szakítás az eddigi gyakorlattal.

Egyre több idegen szót írhatunk kiejtés szerint. Az 1988-as Helyesírási kézisztár új példái: *dzsörzé, dzsús, grépfrút, hardver, krossz, motokrossz, lízing, nejlon, rali, szoftver*. Az 1999-es Magyar helyesírási szótár új példái: *aerobik, bébiszitter, csip (chip), csipkártya, díler, fájl (file), fájlnev, fitness, flopi, holokausz, kapucsínó, klip, lobb, logó, menedzsment, neszkaé, szkinhed, szkennel, szkennel, sztreccsnadrág, tonik, tviszt, tvisztel, vaksz, vakszol, videoklip*. Kétféleképpen is írható a bizalmas üdvözlés: *helló* vagy *heló*. Természetesen az ilyen változások először szokatlanok, és nem mindenki tudja őket elfogadni, így csak hosszabb idő elteltével mennek át a köztudatba. Egyébként a szótár szerkesztői figyelembe vették azt a tendenciát, hogy az iméntiek közül mind többet kezdtek el fonetikusán írni, például az újságokban, kiadványokban. Továbbra is idegen formában írjuk viszont a következőket: *baseball, beat, design, e-mail, joystick, online, shop, spray, stewardess, team*.

Korábban hiányos volt az egyházi fogalmak példatára, most jelentősen bővült: *Boldog Apor Vilmos, assisi* vagy *Assisi Szent Ferenc* (mindkettő elfogadható), *elsőáldozó, pünkösdhétfő, szentáldozás, szentbeszéd, Szent Jobb*.

4. Megoldandó gondjaink

Az iméntiekből kiviláglik, hogy helyesírásunknak folyamatosan követnie kell gyorsan változó szókincsünket. Erre megoldást jelent a helyesírási szótár folyamatos frissítése. Sokkal nagyobb gond viszont az, hogy bonyolult korunkban a megnevezett fogalmak is egyre bonyolultabbak, és leírásuk is komoly fejtörést okoz. Különösen a többszörös összetételek elszaporodása nehezíti meg az átlagember dolgát, hiszen egyidejűleg, egyetlen szó leírásakor is több szabályt kell felismerni és alkalmazni:

*életszínvonal-csökkenés,
előgyújtás-szabályozó,
főpolgármester-helyettes,
gépjárművezető-képzés,
jövedelemadó-bevallás,
labdarúgó-világbajnokság,
munkaerő-átcsoportosítás,
tüzelőanyagszivattyú-szelep.*

De még a kétagú összetételek között is akadnak teste-
sebbek:

*közlekedésmeteorológia,
konvergenciakritériumok,
társadalombiztosítás,
termelékenység-növekedés.*

A mozgószabály b) pontjának követése még nehezebb feladat:

*általánosiskola-avatás,
forgalmirend-változás,
hatoslottó-sorsolás,
melegvíz-tároló,*

*személyijövedelemadó-bevallás; sőt:
közalkalmazottitanácsstag-választás.*

Ha nem szakkifejezésről vagy meggyökeresedett fordulatról van szó, érdemes jelöltté téve feloldani ezeket a jelöletlen összetételeket, hiszen ily módon már különírással tagolhatjuk őket:

*az életszínvonal csökkenése,
a gépjárművezetők képzése,
a jövedelemadó bevallása,
a hatos lottó sorsolása,
a közalkalmazotti tanácsstagok választása.*

A megfogalmazás is gördülékenyebb lesz, nemcsak a helyesírást könnyítjük meg.

Az összetételek elszaporodása mellett növekszik azoknak az eseteknek a száma, amikor – részben indokolatlanul – nagy kezdőbetűt alkalmaznak (másodikként a helyes vagy ajánlott forma): ünnepek, nevezetes napok (*Anyák Napja, Húsvéti Ünnepek – anyák napja, húsvéti ünnepek; AkH. 145.*); rendezvények, programok, mozgalmak (*A Magyar Nyelv Hete, Péter-Pál Napi Aratóverseny – a magyar nyelv hete, Péter-Pál napi aratóverseny; AkH. 146.*); kézikönyvek (*Magyar Értelmező Kéziszótár, Új Magyar Lexikon, Néprajzi Lexikon – Magyar értelmező kéziszótár; a másik kettő megszokott és elfogadható nagy kezdőbetűvel; AkH. 198.*); értékpapírok, biztosítási formák neve (*Garas Betétjegy, Trezor Értékjegy, Családi Otthon Biztosítás, Ezüstfenyő Biztosítás; nincs külön szabályozva*); hivatalos iratok, okmányok neve (*Állami Nyelvvizsga Bizonyítvány, Vállalkozói Igazolvány – állami nyelvvizsga-bizonyítvány, vállalkozói igazolvány; nincs külön szabályozva*); szerződések, rendeletek címe,

elnevezése a diplomáciában, a gazdasági és a jogi szaknyelvben (*Kiotói Egyezmény, Biodiverzitás Egyezmény, Általános Kedvezmények Rendszere*; nincs külön szabályozva; az angol írásmód szolgálja átvétele).

Mindezek kijelölik a helyesírás szakembereinek feladatait. Foglalkozni kell az új jelenségekkel, de nem a szabályok számának növelésével. Arra kell törekedni, hogy ne váljék bonyolultabbá a magyar szabályozás. Ezért az új elemek vagy az eddig szabályok közé illesztendők, vagy pedig bizonyos egyszerűsítésre lenne szükség. Konkrétumokról egyelőre nincs szó, és még nem is időszzerű a szabályzat módosítása. De egy évtized múlva várható, hogy foglalkozni kell a felvetődő gondokkal.

Irodalom

AkH. = A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai. A' Magyar Tudós Társaság különös használatára. Pesten. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv. M. DCCC. XXX. II. [Sic!]

Magyar helyesírási szótár. Szerk.: Deme László-Fábián Pál-Tóth Etelka. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.

Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.